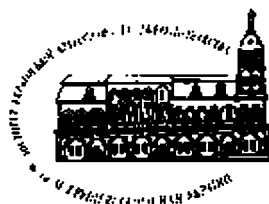

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

VIII. ПОЛІТИЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ, ПРАВО ТА КУЛЬТУРА XI–XIII ст.

Незважаючи на механічний характер зв'язку, що з'єднував землі давньої Київської, або Руської, держави, його неусталеність, часті перерви і потім раннє відособлення земель, він залишив глибокі сліди у побуті й культурі земель, які входили до складу названої держави. Такі сліди культурного впливу, як поширення державної — християнської релігії, русько-візантійської книжності й мистецтва, що ними ці землі завдячували вказаному державному зв'язку, є надто відчутними й очевидними. Менше привертало до себе уваги глибоке проникнення в життя земель юридичних інститутів і норм, форм суспільної та політичної організації, вироблених Київською державою. Що таке проникнення дійсно мало місце, доводиться подібністю юридичних відносин окремих земель, часто разуючою, та паралелізмом у подальшому розвитку земель північно-східних, які увійшли до складу Московської держави, і земель українських і білоруських, котрі увійшли до складу Великого князівства Литовського та Польщі¹. Подібність ця пояснюється

¹ В основі державного й приватного побуту Московської держави лежать, таким чином, форми, вироблені Київською державою. Ця обставина, разом із династичним зв'язком, створювала в урядових і літературних московських колах усвідомлення тісного зв'язку з Київською державою, яке врешті перетворилося в переконання, що Московська держава є її природним та безперервним продовженням та єдиним спадкоємцем після загрози державного життя в українських землях. У цьому розумінні створюються легенди (напр., оповідь про імператорські регалії, принесені Володимирові Мономаху з Візантії, що від нього перейшли до московських великих князів), розробляється історіографічна схема у московських хроніках і літописних компіляціях; цими «історичними правами» доводять московські великі князі свої права на українські й білоруські землі Великого князівства Литовського і т. д. Це ж уявлення про Московську державу як безпосереднє органічне продовження Київської лягло в основу і новітньої історіографії. Звичайна схема «російської історії» починається оглядом колонізації Східної Європи, захоплює історію Київської держави до середини XII ст., потім зазвичай з київського погрому 1169 р. переходить до новосформованого великоруського князівства Ростово-Суздальського як нового політичного центру, що замінив Київ, і стежить за історією великоруського народу або держави, пристябуючи до неї час від часу той чи інший епізод з історії України й Білорусі. Ця схема пустила таке глибоке коріння, що навіть вельми серйозні та чужі політиканству люди не можуть позбутися уявлення, ніби історія українського народу починається з XV–XVI ст., а все попереднє життя південної групи племен належить історії «загальноруській», себто великоруській (ці поняття постійно сплутуються через домінуючу роль великоруського племені у новітній історії). Лише через силу і дуже повільно проникає в наукову літературу усвідомлення того ясного і цілком очевидного факту, що Київська держава, її права, побут і культура були витвором української народності, а її право і культура у великоруської народності є майже такою ж самою

спільним спадком, отриманим усіма названими землями від Київської держави. Коло спільних форм і норм, які ми спостерігаємо, набагато ширше того, що ми маємо у збережених збірниках київського права (так звана «Руська правда» у її різних редакціях), і порівняльне вивчення політичних і суспільних відносин, права й побуту цих земель відкриває перед нами усе нові й нові спільні явища, що беруть свій початок у згаданому спільному спадку Київської держави.

Кинемо тепер погляд на форми державних та суспільних відносин, вироблені століттями державного життя українських племен.

Систему земель Київської держави пов'язувала династична ідея: уявлення, що землі, які входили до складу цієї держави, є виїмково володінням роду св. Володимира, його монополією. Основу для такого погляду створив сам Володимир, усунувши всіх значних володарів з інших родів і роздавши найважливіші центри держави своїм численним синам. Нащадки Володимира, за вельми невеликими винятками, не шукають для себе володінь за межами його спадку, але, з другого боку, кожен з його нащадків претендує на володіння якою-небудь часткою у цьому спадку. «Тако ли мнѣ нѣту части въ Руской землѣ?» — є формулою цих претензій; і справді, до часу повного розкладу київського державного устрою ми майже не знаходимо у потомстві Володимира князів безземельних. На ґрунті цього уявлення про колективні права княжого роду на землі Київської держави виникає усвідомлення колективного інтересу та обов'язку дбати про цілість цього спільнородового надбання, не дозволяючи чужоземцеві або чужородцю захопити якусь частину в «отчині» князів¹. Зрозуміло також, що, з точки зору цього принципу, найзапеклішою та найнебезпечнішою ерессю мало уявлялись прагнення народу обійтися зовсім без князя (таке прагнення ми бачили у народному русі XIII ст.), як, з іншого боку, дикою й вартою осуду є в очах тодішнього суспільства спроба галицького боярина сісти самому на княжому столі. Земля не може бути без князя, а князем може бути лише член київської династії св. Володимира. Таке уявлення було прийнято у князівсько-дружинних колах, і не тільки в них — воно було за-своєно самим тодішнім суспільством, і відступи від цього принципу є вже симптомом розкладу старого устрою.

рецепцією, як право і культура візантійські чи, напр., польські у житті українського народу XVII–XVIII ст.

¹ Ця свіжість і живучість родових відносин (утім, більш позірна) серед князівської династії, за повного занепаду родового побуту в народі, пояснюється або переживанням (яке зберігається в аристократії та у можновладних династіях набагато живіше), або реставрацією віджилих уже родових понять через відсутність іншого принципу відносин.

Усі князі як члени одного роду та співвласники у принципі рівноправні. Насправді, звісно, найслабші князі перебували у дуже відчутній залежності від найсильніших, і різниця між ними відчувалася дуже сильно, хоча й покривалася термінологією родинних відносин, яка пом'якшувала сувору дійсність ілюзією цієї спорідненості: слабші князі «имѣють въ отца мѣсто» сильнішого, скоряються йому не як суверену, а як старшому родичеві. Тому між найдрібнішим князем і найбільшим боярином лежить неподоланна безодня, особливо в теорії; князь не може бути «підручним», слугою іншого князя, як боярин; усі князі — «браття» між собою: ця термінологія у них у великому вжитку, і як такі вони вважаються рівноправними, хоча й нерівносильні.

Цю видимість патріархальних відносин старанно підтримували самі князі, щоби згладжувати кострубатості своїх взаємин; ретельно підігривали її публіцисти й моралісти, ідеєю братства й родинної спільності намагаючись утримати князів від внутрішніх воєн і розвинути в них ідею загальнодержавного інтересу. Та вона все-таки вже у XI і XII ст. була фікцією і насправді лише прикривала реальні відносини, що залежали від більшої чи меншої могутності, від володінь того чи іншого князя, а не його становища у родовідній династії Володимира Великого.

Родові міркування, звісно, мали у князівських колах певну вагу. Родове старшинство давало певні права на кращі волості, на старший стіл; та якщо його носій не вмів реалізувати ці права, то старшинство його залишалось порожнім звуком, і у становищі найстаршого опинявся князь, котрий стояв нижче в генеалогії, але сильніший і спритніший. До занепаду Києва позицію найстаршого серед князів давало володіння київським столом; київський князь ставав «у батька місце» стосовно решти незалежно від того, чи був він старшим у роді, чи ні: родовий термін і тут покривав перевагу суто політичну.

Такий «старійшина», будучи щодо інших князів патріархом, главою роду, за уявленням сучасників, мав бути охоронцем справедливості, наділяти волостями молодших представників роду, вимагати від них звіту у провинах, судити (судом князів) і карати за доведену провину, дбати про благо роду та його спільне надбання — «Руську землю»; нарешті, йому надавалася ініціатива у спільних заходах, що стосувались її інтересів. «Молодші» мали виявляти до нього пошану і слухатись «як батька». Ці моральні права в руках могутнього й авторитетного князя перетворювалися фактично у справжню владу над іншими князями і лише прикривали її; у князів слабких, невпливових вони залишалися порожнім звуком.

У внутрішньому своєму управлінні князь — малий чи великий — не знав, однак, ніякого втручання старійшини, взагалі іншого князя. Він був повним

господарем у своїй волості — наскільки самостійно вмів поставити себе стосовно «землі» та її органу — віча.

Князівсько-дружинний устрій у період свого розвитку взагалі сильно пригнітив політичну, самоврядну силу землі, громади. Якщо у попередній стадії політико-суспільних відносин князівська влада, де вона існувала, стоїть на другому плані порівняно з радою, вічем громади, то з періоду утворення Руської держави це віче виходить у стані атрофії, безсилля. Князь із своєю дружиною забрав собі до рук політику, суд і адміністрацію¹, і населення так звикло до цього, що почувалося безпорадним, коли князя у важку хвилину поряд не було й не було кому розпорядитись. «Тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни единъ князь у Кіевѣ», — зауважує місцевий літописець з однієї такої нагоди. Здібностей до врядування землею віче міста в українських землях зі свого боку не розвинуло². Не виказує воно й бажання обмежувати політичні та адміністративні компетенції князя на свою користь. Але, користаючись із того, що занепад князівської могутності у період розкладу політичної системи змушував князя шукати опори у самому населенні його волості й прислухатися до його голосу, воно піднімало свій голос за обставин надзвичайних, які загрожували спокою та добробуту землі, чи за якихось різних аномалій князівсько-дружинного врядування. У такі моменти воно владно, як справжній суверен, виказувало свої бажання й вимоги князю.

З українських земель ми маємо найбільш детальні відомості про діяльність віча для Києва XII ст.; безсумнівно, що в силу виняткових, тривожних умов, у яких перебувала Київська земля, вічова діяльність тут вирізнялась і найбільшою енергією. Із цих відомостей бачимо, що й тут віче не набуло ані жодних чітких форм, ані постійних і визначених функцій, а залишилося явищем екстраординарним. Воно іноді виявляло свою діяльність, коли йшлося про заміщення київського столу новою особою: віче заявляло своє співчуття кандидатові на стіл або закликало князя більш для нього симпатичного, втручалось в боротьбу претендентів чи проганяло невгодного князя (така напруга енергії, втім, була дуже рідкісною). Але ще частіше зміни на київському столі відбувалися без всякої участі віча, коли воно не було особливо зацікавлене ніким із даних князів або не почувалося на силі справити вплив на перебіг подій, і хоча самі князі визнавали за вічем право висловлюватись у питаннях про князя, обирати

¹ Тут я не кажу про громади, які не мали княжих агентів і були цілком залишені самі на себе у своїх місцевих справах.

² Набагато більшого значення досягло віче у північно-західних громадах — у Новгороді, Пскові, почасти Полоцьку, де відтіснило князя на другий план.

собі князя, та частіше за все ці справи вирішували між собою самі князі, зовсім не запитуючи про бажання віча.

Населення збиралося на віче на запрошення князя, щоб висловити йому свій погляд на політичні справи. Частіше за все це мало місце, коли князь бажав знати, чи може він розраховувати на моральне й матеріальне сприяння землі у своїх планах; особливо це практикувалося перед війною, коли князь хотів дізнатися, чи підтримає його населення загальним ополченням, і віче заявляло йому в такому разі готовність населення допомогти князю — або відмовляло у сприянні.

Також населення збиралося на віче і з власної ініціативи, щоби привернути увагу уряду до яких-небудь зловживань. Напр., у 1146 р. кияни на вічі ставлять Ігореві Ольговичу свої вимоги щодо поліпшення суду і з умовою виконання цих вимог погоджуються визнавати його князем. В інших випадках віче звертається до князя з вимогами, щоб він змінив політику, припинив небезпечну війну, підкорився сильному противникові і т. ін. Взагалі віче вважає, що воно має право втручатися в усі сфери політичного життя, організації чи управління землі, і його право стосовно цього визнають за ним і князі. Та, зробивши у наявних відносинах поправку, яка видавалася йому необхідною, віче повертало поточне врядування його звичайним господарям; воно було корективом князівсько-дружинного управління, але не управляло само¹.

Віче не виробило для себе ніяких визначених форм. Не існувало ні визначених термінів, ні місця зібрань, ні певної ініціативи скликань віча, ні якихось форм представництва. Віче могло бути скликане і князем, і приватною особою; у ньому могли брати участь усі мешканці міста та його околиць; вирішальний голос мали всі повноправні громадяни, батьки сімейств; рішення вважалося правильним, коли за ним обставала така переважна більшість, що вона могла ігнорувати опозицію. Рішення міста було обов'язковим для околиць, для всієї землі, незалежно від того, були на вічі їхні представники, чи ні.

Поза втручанням віча все врядування перебувало в руках князя з його дружиною. Він міг вільно розпоряджатися своєю властю — дарувати, обмінювати, виокремлювати з неї частини для інших князів; він міг своєю владою починати війну й укладати мир, призначити й припинити похід — уся військова організація була в його віданні; він видавав закони й розпорядження, в його руках були адміністрація і суд, який він чинив або сам безпосередньо, або через своїх чиновників та агентів, котрих сам призначав; він розпоряджав-

¹ Саме тому, звільняючись від князівсько-дружинного устрою у XII ст., землі розпадалися на окремі громади, без більш широкої організації.

ся доходами землі, накладав нові податки і данини чи змінював попередні; нарешті, він брав вельми діяльну участь у церковних справах. Особа князя користувалася великою повагою, вона вважалася майже недоторканою, навіть у важких смутах і чварах; такі факти, як убивство князя населенням у Києві 1146 р. або повішання князів галицькими боярами, розлюченими масовим побиттям бояр, були винятковими явищами. Але візантійське вчення про богонастановленість влади не встигло поширитись у суспільстві.

Неодмінним учасником княжого управління була рада бояр, або, як звуть її в літературі пізнішим московським терміном, — «дума». Бояри вважали своїм суттєвим правом бути учасниками не лише княжого управління, а й планів та задумів князя, і якщо останній не виконував свого обов'язку «думати з дружиною», то це викликало невдоволення, відхід бояр від служби чи навіть повстання, як бувало в Галичині, де бояри надто глибоко пустили коріння у місцевому житті, аби переходити до іншої волості. Та при всьому тому боярська рада, як і віче, не виробила для себе ні визначених форм, ні спеціальної компетенції. Князь радився з тими боярами, які були під рукою чи яких він бажав бачити на нараді; склад ради через це міг постійно змінюватися, міг бути більш чи менш численним. Але знов-таки, боячись роздратувати бояр, князь не міг навмисне обходити й виключати зі своєї наради тих або тих осіб: його власний інтерес вимагав, щоб його дружина у будь-який час була в курсі його справ і він міг розраховувати завжди на її солідарність з ним.

Крім князя та його дружини, органом центрального управління був також княжий двір, що у своїй організації поєднував функції державного врядування та княжого господарства, як зазвичай бувало у таких примітивних державах. Посади із чіткіше вираженим державним характером — як *дворецький* (начальник двору, він же, очевидно, *iudex curiae*, надвірний суддя) і *печатник* (канцлер) з'являються досить пізно, мабуть, під впливом Заходу (*дворецький* — це *palatinus*, *comes palatii* західних держав). Численні «тіуни», яких часто набирали з рабів, завідували господарством, але вони ж, як і інші слуги князя, виконували різні доручення державного характеру, виступали в ролі княжих агентів у місцевому управлінні і т. д.

Елементи центрального й місцевого управління поєднуються в посаді *тисяцького*, що увінчувала стару десяткову організацію, яка збереглася у XI—XII ст. як архаїзм у послаблених або дуже видозмінених формах. Тисяцьких, *соцьких* і *десяцьких* призначає вже князь; вони мали військово-адміністративні, почасти фінансові компетенції. Утім, з них маємо відомості лише про тисяцьких, котрі є найстаршими чинами землі й фігурують дуже часто, у воєнний і мирний час, як заступники і представники князя.

У менших адміністративних центрах зустрічаємо *посадників* як військово-адміністративну владу. В ролі судових агентів подибуємо лише тіунів; технічного терміна для суддів не маємо — можливо, ця функція тоді ще не спеціалізувалася цілком визначено, не відокремившись від адміністрації.

Поза цією адміністративною схемою залишалася широка область самоврядування сільських і міських громад, до якої княжі урядники втручалися дуже рідко. Широким застосуванням місцевого самоврядування пояснюється, як держава могла обходитись таким нескладним адміністративним механізмом. Управління, збирання податей, поліція та у певних розмірах суд — усе це становило функції самих громад чи складніших їх організацій, подібних до пізніших «кіп». Є підстави гадати, що громади іноді викупували за певну суму у князя судові мита своєї території і тоді повністю звільнялися від втручання княжих агентів не лише в галузь урядування, але й суду даної місцевості. На жаль, про самоврядування громад джерела говорять дуже мало.

Про організацію суду, навіть княжого, ми знаємо дуже мало; більше відомий нам лише процес, судочинство княжих судів. Роль судді у процесі вирізнялася великою пасивністю. Слідство провадить сама сторона, вона ж виконує і вирок. Процес має суто формальний, регламентований характер, і суб'єктивній оцінці судді залишається дуже мало місця, — явище цілком зрозуміле, коли згадати, що суд чинили часто особисті слуги князя (тіуни), іноді невільні, і притому одноосібно. Як судові докази широко застосовувалися показання свідків і присяга; письмові докази в юридичних збірниках XI—XII ст. («Руська правда») ще не фігурують зовсім. Апеляції не існувало, тому що суддя представляв особу князя як його замісник. Крім суду княжого та громадського існував суд домініальний — пана над своїми рабами й слугами, і суд церковний — у певних, дотичних до релігії справах та над церковними людьми.

Церковна організація була влаштована за візантійським зразком і в той період перебувала у тісній залежності від константинопольського патріарха. Навіть прагнень до послаблення цієї залежності ми не зустрічаємо. Митрополити присилалися з Греції, з походження греки ж. Єпископів обирали зазвичай князі, переважно з людей місцевих. Князі загалом брали близьку участь у питаннях церковного управління, навіть у релігійних спорах, і взагалі, як у Візантії, так і у давній Руській державі православна церква мала дуже сильно виражений державний характер, перебувала у тісній спілці з урядовою владою і залежно від неї й зовсім не була цим обтяжена, за-своївши візантійський погляд, що світська влада має не тільки заступатися за церкву й охороняти її, а й наглядати за церковними справами.

У суспільній організації вирізнялися три категорії — а) правлячий клас, — люди княжі, або дружина, б) підлегле населення — «люди» у прямому значенні та в) категорія, що утворилася з організацією православної церкви, — люди церковні, вилучені з-під влади загальної адміністрації: духовенство й люди, які годувалися при церкві або перебували під її спеціальним заступництвом. У кожній із цих категорій різко відмежовані класи людей вільних, повноправних, і невільних, безправних; але між цими класами економічними відносинами створюються групи людей, економічно залежних і тому обмежених у своїх громадянських правах. Серед вільних вирізняються люди *лѣпшии*, кращі, та люди менші, також люди міські й волосні. Таким чином, диференціація була доволі значна, але, якщо не зважати на поділ на вільних і невільних, вона не вирізнялась різким розмежуванням: окремі класи зближувалися перехідними групами, і перехід з однієї до іншої все ж не передбачався.

Ім'я дружини (від *друг* — товариш, приятель) підкреслювало вільні стосунки її до князя, які справді існували не лише в теорії, а й значною мірою і на практиці. Дружинник, особливо зі старших, видатних її представників (вони зветься «княжими мужами», «боярами», «огнищанами»), вважає себе не сліпим слугою князя, а його товаришем; тому він має знати його наміри і плани. Їх пов'язує вільна угода: дружинник може у будь-який час залишити князя й перейти до іншого. Тому дружина складалася з різноманітних етнографічних і громадських елементів, що слідували за своїм князем із волості до волості. Здебільшого, однак, особливо відтоді, як князівські династії міцно посіли окремі землі, дружина і спеціально — її вищий клас набуває місцевого характеру, поповнюючись із місцевого населення, переважно з вищих класів місцевого суспільства, які часто з покоління в покоління перебували на службі князя й навіть успадковували певні посади. У цьому була обопільна вигода: в інтересах князя було мати в себе на службі впливових місцевих людей, так само, як в інтересах багатих землевласників і капіталістів стояти ближче до влади. Але двері до цього стану ніколи не були зачинені перед сторонніми елементами. Навіть у найбільш згуртоване боярство Галичини, де особливо склалися боярські династії, все ж проникали й досягали високого становища люди «від племені смердів», «попові внуки», хоча на них й дивилися косо в аристократичних колах. Прерогативою старшої дружини порівняно з аристократією земською, неслужилою, була вища, подвійна «вира» — викуп за голову вбитого.

Утримувалася ця старша дружина й увесь склад останньої (т. зв. отроки, себто діти, — молодша дружина) за рахунок данин, адміністративних і судо-

вих доходів. Слідів помісної практики — винагороди за службу земельними помістями — ми в цю епоху ще не зустрічаємо. Видатні бояри утримували від себе, своїм коштом, також більш чи менш значні загони «отроків». Загальна чисельність дружини залежала від доходів князя; наприкінці XI ст. великий князь може виставити у поле 800 своїх отроків. Дрібні князі мали, звісно, й дружини дуже малочисельні.

Земська аристократія — бояри (від боярин, більший)¹, спершу родова, давно вже перетворилася на аристократію майнову — клас багатих купців, капіталістів і землевласників, а із занепадом торгівлі й промисловості у подальші століття дедалі істотною ознакою цього класу стає землеволодіння, й у XIV—XV ст. боярин стає синонімом привілейованого землевласника.

Ця майнова аристократія, завдяки економічній перевазі, займала впливове становище у суспільному житті та, входячи у значній кількості до складу дружини князя, справляла безпосередній вплив і на управління. Князівсько-дружинний устрій, будучи із самого початку витвором цих багатих класів, і пізніше перебуває з ними у тісному союзі і зв'язку. Історія київського народного руху 1113 р., коли нижчі верстви населення, скориставшись смертю князя, почали грабувати домівки княжих урядників та жидів, а у перспективі передбачалося пограбування взагалі багатих людей, і боярство єдиний порятунок вбачало в тому, щоб якомога швидше обзавестися в Києві новим князем, — досить добре ілюструє ці відносини. Утім, самі юридичні кодекси київські («Руська правда») чітко вказують на близькість уряду до багатих класів: охорону їхніх інтересів вони мають на увазі перш за все. Демагогія була чужа княжому уряду.

Єдиний юридичний привілей боярства порівняно з іншим населенням ми бачимо у сфері спадкового права: за відсутності синів бояри могли передавати своє майно дочкам, князь не брав собі виморочного майна по смерті бояр і боярських слуг, які не мали синів, як брав у інших класів. Викуп за голову земського боярина був однаковий з усіма, і рядове міщанство й селянство були взагалі рівноправні з боярством, хоча економічна перевага приводила ці нижчі класи у вельми відчутну залежність від бояр.

Серед сільського населення ядро складали т. зв. *смерди*, себто вільні та економічно самостійні селяни, що сиділи на своїх землях і мали власне господарство. Це вільне селянство користалося всіма громадянськими правами, самоврядуванням і власним судом у своїх громадах (останки цього селянського громадського суду збереглися ще у XVI ст. у т. зв. копних судах, які тоді вже експлуатувалися урядом для слідчих і поліцейських цілей). У більш важливих випадках, коли піддавалися великій небезпеці

¹ Це було її початковим іменем, пізніше засвоїла його старша дружина.

добробут і спокій землі, воно, безсумнівно, притягалося й до військової повинності.

Стосовно обкладання селянського населення даниною та повинностями, через нестачу тогочасних даних, можемо скласти уявлення з пізніших указівок (XV—XVI ст.) про порядки, що передували поширенню кріпосного права й панщинних робіт. Із цих указівок бачимо, що підставою обкладення слугувала велика господарська одиниця, яка звалася *дворищем* (на Волині та у Галичині), *землею* (у Київській землі), *селом* (у Сіверській) і мала у собі зазвичай кілька селянських родин; розмір її бував дуже різним і нічим не регулювався. Податі вирізнялися великою різноманітністю, навіть у тому самому селі; в їхній основі лежала старовинна *данина*, яку сплачували медом, хутрами, грошима (пізніше даниною спеціально звалася данина медова, грошова ж звалася посощиною, а данина господарськими продуктами у Київській та Волинській землі звалася подимщиною). Іншим споконвічним побором було *полюддя*; спершу цим іменем позначався обов'язок населення утримувати князя з його дружиною під час їхніх щорічних походів за даниною; згодом він перетворився на регулярну подать, яку збирали незалежно від того, чи справді приїжджав князь або його агент, чи ні, і яка отримала різні спеціальні назви: поволівщина або болкунівщина (бовкун — віл), поклін, стан. Нарешті, існували оплати для різних княжих агентів, що в'їжджали на територію громади за данинами. Ці основні категорії обкладення з часом обростали різними додатками, з яких потім виростали самостійні податі і вносили вищезазначену надзвичайну різноманітність у систему податей. З повинностей натуральних нам достеменно відомі лише міські й мостові роботи: обов'язок будувати й підправляти міські укріплення й мости у районі, до якого належала та чи та громада. Але поряд із ними дуже рано — можливо, ще у часи Київської держави, — у сусідстві княжих дворів довколишні селяни почали залучатися до різноманітних робіт: підвід, косовиці, жнив і т. д.

Окрім селян-власників, що працювали у своєму господарстві, існували селяни безземельні, які господарювали на чужих землях або як наймити працювали на свого «господина», за платню чи відпрацьовуючи борг. Вони зветься *ізгоями*, *сябрами* й *закупами* (під цим останнім іменем виступають вони у постановах «Руської правди»). Особисто вони вільні, але їхня економічна залежність відбивається і на їхніх громадянських правах: закуп не може, напр., бути свідком у судових процесах, крім дрібних позовів; його «господин» має право карати його «про д'їло». Лише дуже тонка межа відділяла цих економічно незалежних людей від становища невільного, й вони дуже легко у це становище потрапляли. Так, закуп ставав рабом за втечу

від господаря, за проступок — коли з нього треба було стягнути штраф, а він не мав чим заплатити. Крім цих законних приводів закупи попадали у рабство й незаконними способами: багаті люди без церемонії робили їх рабами за недогляди у роботі, за втрату інвентарю, продавали у рабство третім особам і т. д. Ці зловживання були настільки часті й різкі, що навіть княжий уряд змушений був звернути увагу на них і видати, — можливо, під впливом того самого народного руху 1113 р., яким були викликані обмеження проти лихви, — низку ухвал проти вказаних зловживань. Ці ухвали, однак, дуже недостатньою мірою захищали закупа від зловживань господаря.

Тяжкі умови життя, занепад торгівлі і хліборобства під впливом тюркських спустошень вели до зменшення вільного селянства, дрібного вільного промислу й до збільшення кількості безземельних наймитів і невольних. Розорені селянські господарства збільшували собою маєтки бояр, а їхні господарі попадали до безстрокової служби закупництва, з тим, щоби звідти за першої нагоди бути переведеними до категорії холопів. Умови кредиту були дуже тяжкі: 15% вважалися дуже легким, «християнським» відсотком, а неоплатний боржник потрапляв у закупи або неволю. Позбавлення волі практикувалося навіть по закону у цілій низці випадків.

«Руська правда» вказує на такі джерела рабства: якщо вільний чи вільна узяли шлюб з рабою чи рабом, не обумовивши собі свободи, або вступили у дворову службу без такої ж гарантії; якщо банкрут зізнався у банкрутстві з легковажності чи несумлінності, — його продавали у рабство на користь кредиторів; у рабство попадали закупи за різні провини; рабами ставали особи, що не могли заплатити судовий штраф (ці штрафи були дуже великими). Нарешті, дуже поширеним джерелом рабства був полон під час війни.

За давньоруським правом, раб — «холоп» — не був юридичною особою; він не міг бути ні суб'єктом, ні об'єктом злочину, і закон мав на увазі виключно матеріальний збиток, спричинений рабом чи в його особі завданий його панові. Раб не несе ніякої відповідальності за свої вчинки і не має ніяких прав. Господар має над ним необмежені права, і в ці відносини господаря й раба закон не втручається зовсім.

Під впливом суспільного прогресу та християнської проповіді такий принциповий погляд на раба, однак, суворо не додержувався. Робилися винятки для вищих категорій невольних слуг княжих і боярських, а також помітні зачатки того, що рабу ставиться у провину його вчинок. Із принагідних указівок бачимо, що насправді раби часто володіли власним майном, вели торгові операції тощо. Якщо економічний процес переводив до категорії невольних дедалі більші маси людей повноправних та економічно самостій-

них, то, з іншого боку, поліпшувалось і підвищувалося становище цього класу невільних, який усе зростав.

Звертаючись від суспільних та економічних відносин до побуту й культури українських земель XI—XIII ст., я зупинюсь лише на деяких більш характерних сторонах їхнього життя, якими є право, релігійні ідеї, книжність.

Джерелами для вивчення права слугують, окрім угод з Візантією X ст., юридичні кодекси, відомі під загальним іменем «Руської правди». Серед них ми можемо встановити три основні редакції: найдавнішу — першої половини XI ст., другу — другої половини XI ст. і третю — першої чверті XII ст. Усі вони, очевидно, складені у Києві приватними особами, на підставі судових рішень і князівських розпоряджень. Незважаючи на те що вони дають картину юридичних відносин лише для першої половини розглядуваного періоду, київське право і в них має вже виразні ознаки тривалого розвитку й розроблення. На жаль, ми зустрічаємось у них головним чином з карним правом і процесом і дуже мало — з правом цивільним.

Суспільне значення злочину визнається вже цілком виразно. В оцінці його переважає погляд матеріальний, за яким проступок оцінюється за його результатами — за ступенем завданої ним шкоди; але поряд із цим, починаючи вже з найдавнішої редакції, помічаємо виразні зачатки і більш прогресивної — суб'єктивної оцінки: береться до уваги напруга злої волі у проступкові, усвідомленість і осудність його (розрізняється стан афекту і нормальний стан); але поняття рецидиву й міри участі у проступкові київському праву на даному ступені розвитку ще не відомі.

У системі покарань «Руської правди» головне місце займали помста і грошовий штраф. Помста або слідує за вироком, або передує йому (останнє траплялося, мабуть, частіше), і суд тільки вирішує, чи мав право на помсту і чи підлягає за неї покаранню месник. У повній силі залишає її і остання редакція «Руської правди». Якщо месника не було або він відмовлявся від права помсти, тоді злочин оплачувався штрафом. Штрафом каралися й проступки проти права власності. Окрім штрафу на користь потерпілого стягувався штраф на користь уряду. Під впливом візантійського права уряд кілька разів намагався запровадити смертну кару, але вона щоразу скасовувалася, надто суперечачи, вочевидь, звичаям і правосвідомості суспільства. Тілесне покарання практикувалося також винятково тільки над рабами, за якими людських прав не визнавалося.

У сфері цивільного права привертають до себе увагу постанови про позику, що свідчать про широкий розвиток кредиту. Законодавство здійснює спеціальне протегування торговому кредиту, намагається звести до мінімуму формальності для кредитних правочинів між купцями і робить всілякі

пільги для банкрутств, що сталися не з вини даної особи. При всьому тому відсотки були високі, і лише під впливом київського руху 1113 р. уряд зробив спробу обмежити надто кричущі зловживання лихви.

У спадковому праві багато що залишається неясним. Існує успадкування за законом і за заповітом, але коло спадкоємців в обох випадках, власне, те саме: батько лише управляє майном сім'ї й тому обмежений у розпорядженні ним. Більше прав має мати стосовно своєї частини. Про економічні й юридичні відносини членів сім'ї за життя батька «Руська правда» не каже майже нічого, очевидно, — визнаючи за ним вельми широку патріархальну владу у родині, зате багато займається відносинами, що виникають після його смерті. Для визначення становища жінки цікавим є закон, який встановлював за її убивство ту саму плату, що й за вбивство чоловіка; але якщо вбивав чоловік винну дружину, то плата визначалася лише у половинному розмірі. За життя чоловіка дружина юридичної ролі не відіграє, очевидно, ніякої, але по його смерті вдова набуває великого значення як глава сім'ї та опікунка, і право дуже турботливо оберігає її від зазіхань дітей і родичів.

Насправді і за життя чоловіка дружина користалася, безсумнівно, великим значенням; так, ми бачимо, що княгині беруть помітну участь в управлінні, й Мономах у своєму повчанні синам радить їм не давати дружинам влади над собою. У бурхливу епоху галицького життя першої половини XIII ст. боярині беруть діяльну участь у політичних і партійних відносинах, і їхні поради вирішують іноді навіть суто військові питання. Узагалі у сімейних відносинах давнього українського побуту було багато здорових задатків, і якщо пізніший вплив християнства сприяв упорядкуванню й певній ідеалізації цих відносин, то, з другого боку, аскетична недовіра та зневага до жінки діяли у цілком зворотному напрямі й вели сімейні відносини не вперед, а назад.

Засвоєння християнських ідей та візантійської церковності було головною рисою духовного життя цієї епохи. У значніших культурних центрах, де ще попередні культурні зносини підготували ґрунт для нової релігії і створили християнські громади задовго до офіційної християнізації суспільства, ця остання зробила великі успіхи протягом одного століття. У Києві вже наприкінці XI ст. бачимо масу домових церков, численні монастирі й людей, щиро й міцно відданих християнському вченню. Поза такими центрами останнє, звісно, поширювалося повільно і з кількісним примноженням послідовників багато програвало у своїй чистоті, приновляючись до залишків давньої релігії, змішуючись із ними і таким чином перетворюючись на суміш елементів християнських і поганських, що у старих пам'ятках отримала характерну назву «двовір'я». Поганські свята, прийнявши ім'я

християнських або механічно приєднані до них, існували й далі, аж до нашого часу; на християнських святих переносились властивості язичницьких божеств; до християнських обрядів приєднувалися давні язичницькі (напр., весільні, поминальні і т. д.).

Але двовір'я було лише більш різким проявом того поєднання християнської зовнішності й поганського життя, яке у менш яскравих формах зовсім виразно виступає й у меншості, що з формального боку цілком засвоїла християнство й здобувала похвальні титули «благовірних» та «христолюбців». Обряд, зовнішня побожність, як найлегше засвоювані аспекти, головним чином, і приймалися суспільством, та й самим духовенством часто рекомендувалися так посилено, що відсували на другий план моральний зміст християнства. Спорудження церков, відвідування богослужінь, піст, милостиня й приношення духовенству стали головними проявами благочестя¹. Щодо безпосереднього впливу на життя, то у цьому відношенні християнській проповіді вдалося вплинути на обмеження свободи статевих стосунків, трохи впорядкувати шлюб й зробити дещо для поліпшення сімейних взаємин, хоча до цієї сфери вона входила дуже мало; немає сумніву також, що вона вплинула на поліпшення становища невольних та, можливо, трохи пом'якшила крайнощі лихви. Успіхи християнської проповіді у цих сферах полегшувалися сприянням уряду та його законодавства, яке значною мірою підкорилося її впливові.

Про силу впливу християнського вчення на найбільш щиро віддану йому меншість можемо судити по поширенню аскетизму, за характером своїм абсолютно не властивого природі первісного слов'янина. Християнізація Руської держави збігається з епохою надзвичайного розвитку чернецтва у Візантії та надмірної пошани до нього: чернецтво визнавалося ніби нормою християнського життя, а всіляке благочестя в миру — лише слабкою копією християнства. Ці погляди перейшли й до українського суспільства й з усім запалом неопітів були засвоєні людьми з більш тонким моральним почуттям. Уже в середині XI ст. виникає ціла низка монастирів у Києві. Але справжнім творцем чернецтва тут був ігумен Печерського монастиря Феодосій з Курська. Організований ним за візантійськими зразками Печерський монастир став головним осередком аскетизму і взірцем для всіх монастирів Східної Європи. У XII і XIII ст. чернецтво отримує великий розвиток. Центром його залишається до повного свого занепаду Київ, де у

¹ Характерним проявом цієї переваги зовнішнього благочестя слугують суперечки про те, чи можна постити у середу й п'ятницю, якщо на цей день припадає свято; суперечки ці вельми сильно хвилювали духовенство й інтелігенцію українських і великоруських земель у другій половині XII ст.

XII ст. знаємо до 20-ти монастирів; але вони поширюються також і у решті земель. Заснування монастиря є майже обов'язковою справою для кожного видатного князя. Виникають вони і з ініціативи самих монахів. Їхнє культурне значення і вплив на християнізацію населення безсумнівні. Але сам по собі аскетизм мав і небажані сторони; вже сам принцип — що лише поза мирським життям є можливим справжнє християнське життя, — змушуючи ставитися до мирського життя зневажливо, давав привід не визнавати взагалі можливим висунення суворих моральних вимог до мирського життя. Це викликало вже тоді з боку більш далекоглядних моралістів протести проти захоплення чернецтвом.

Школа і книжність були принесені з Візантії як атрибути християнства. Метою навчання було розширення відомостей про християнське вчення, можливість бути успішним у благочесті. Літературний запас, який Русь отримала готовим — у вигляді грецьких оригіналів та панонських і болгарських перекладів, мав різко виражене церковне забарвлення: переважала церковно-повчальна література, а те, що повідомлялося з інших галузей знання, мало лише службове значення щодо неї і взагалі було просякнuto церковністю. Це справило свій вплив і на оригінальну творчість, позначивши її на цілу низку наступних століть тим самим релігійним характером.

Про організацію та прийоми навчання нам відомо дуже мало. Воно відбувалося, вочевидь, за візантійським зразком — у монастирських і кафедральних школах, де навчали т. зв. дидаскали й маїстри; такі школи мали з'явитися і в українських землях з часів Володимира та Ярослава, про яких літописи повідомляють, що вони збирали у великій кількості дітей для навчання. Крім такого колективного шкільного навчання, мало місце, звісно, й індивідуальне, коли охочий повчитися учень йшов у науку до грамотія, «маїстра»¹. Більшість учнів не просувалися в науці далі вміння читати. Письмо й лічба були дальшим ступенем навчання. Решта відомостей черпалися з перекладних візантійських підручників та енциклопедій, читання яких супроводжувалося поясненнями наставника, якщо такий був. Найбільшу суму відомостей вони могли надати з історії (хоча це й були сухі і не завжди вірогідні факти), менше й гірше за все — з природничих наук.

Вивчення грецької мови, що відчиняло двері до оригінальної візантійської літератури, було вищим ступенем науки, а вінцем її вважалися літературна освіта, засвоєння таємниць риторики, стилю, чого було дуже важко досягти без керівництва наставника. Ми дійсно зустрічаємо в XI—XIII ст. низку людей, які цілком оволоділи й літературною манерою, і змістом ві-

¹ З візантійського «маїстр», *magister*, веде потім свій початок слово «мастер», як звалися у великоруських землях такі вчителі грамоти.

зантійської освіченості, та стояли цілком на її рівні, як митр. Іларіон, Кирило, єпископ Турівський, Климент Смолятич та деякі анонімні автори. Але ці «філософи» становили меншість порівняно з людьми, що писали «попросту», себто простими, більш чи менш талановитими начитанцями.

Про оригінальну літературу того часу ми взагалі маємо надто уривчасті відомості. Внаслідок пізніших знегод і занепаду культурного життя в українських землях наступних століть до нас дійшло головним чином те, що збереглося у землях північних, великоруських, і оскільки до середини XII ст. великоруські землі були у більш тісній залежності від Києва, то і збереглися тут головним чином твори XI та першої половини XII ст. Таким чином, ми маємо дуже мало матеріалу для судження про літературний рух в українських землях у другій половині XII і у XIII ст., та й для попереднього часу в жодному разі не можемо покластися на повноту наявного матеріалу.

Згідно із загальним характером просвіти найбільшого розвитку набула література повчальна — повчання у формі проповідей і послань та життя святих. Література цього роду перебувала, звісно, у тісній залежності від візантійських зразків: навіть автори житій ідуть сліпо за візантійськими шаблонами, позичаючи в них не лише прийоми, а й цілі епізоди, навіть просто пристосовуючи візантійські життя до своїх святих. Більше оригінальності й свіжості бачимо в історичній літературі, що набула великого розвитку, але збереглася для нас лише у вигляді кількох літописних компіляцій XII—XIII ст. Християнське забарвлення на ній відбилася неоднаковою мірою: ми зустрічаємо партії, які цілковито вийшли, очевидно, з-під пера людей світських або зі світськими інтересами, учасників політичних подій і воєн, й у них у повній свіжості доходить до нас віяння життя (такою є, напр., середня частина Київського літопису XII ст., деякі частини Галицько-Волинського). Літературна манера зазвичай проста, невибаглива; виняток становить вступна частина Галицького літопису, в якій ми маємо, вочевидь, витвір тодішньої української літературної школи з її гарним, образним, інколи надто барвистим і важким стилем, що виробився із злиття елементів візантійського риторства та української поетичної творчості. До цієї школи належить ціла низка творів кінця XII й початку XIII ст. — закінчення Київського літопису XII ст. і Галицький XIII, слова Кирила, єп. Турівського, «Моління» Даниїла та — знамените «Слово о полку Ігоревім».

«Слово о полку Ігоревім» — єдиний витвір поетичної творчості, який зберігся у цілості, але він містить у собі вказівки на цілу низку творів і поетів, та й самою своєю технікою, своїм стилем, що засвоїв у достатку елементи давнього язичництва, масою картин і образів, стиснутих, зведених до натяків, свідчить про існування поетичної традиції, дуже давньої, культивованої

у низці поколінь, яка спиралася, з одного боку, на візантійську літературу в її слов'янсько-українських шатах, з іншого боку, — на поезію народну. Деякі уламки цієї поетичної творчості дійшли до нас також і в наших літописних компіляціях.

Зі сфери мистецтва у значній кількості збереглися твори архітектури й живопису (фрески й мініатюри), до яких примикають також мозаїки та емалі, потім трохи різьблення на камені і дуже багато декоративного мистецтва в галузі ювелірних виробів. В архітектурі й живописі, мозаїці та емальєрстві українські майстри є учнями й наслідувачами греків. Перші найстаріші місцеві пам'ятки вийшли з рук грецьких майстрів, але вже у другій половині XI ст. з'являються свої місцеві мистці, учні греків; з першої половини XII ст. ми маємо вже безсумнівні пам'ятки роботи місцевих майстрів (напр., у монастирських церквах св. Михаїла й св. Кирила у Києві). Наслідуючи візантійські зразки, вони вносили й нові, власні особливості у свої твори. Із плином часу ці нові домішки й нові течії мали виступати дедалі виразніше; але, на жаль, і тут, як і в літературі, для найцікавішого для нас часу, XII—XVI ст., ми не маємо майже ніякого матеріалу. У жалюгідних залишках церковної архітектури Галичини помітні сліди західного впливу; про них говорять також літературні твори. Це поєднання елементів місцевих, візантійських і західних являло б собою для нас великий інтерес, але матеріал надто бідний, та й той не зібрано й не вивчено достатньою мірою.

Більше інтересу й різноманітності становлять багаті залишки давнього ужиткового мистецтва — у виробах ювелірних. Тут із впливами візантійськими з самого початку змішуються надзвичайно давні й сильні на українській території впливи східні, причому і ті, й ті більш чи менш самостійно переробляються українськими майстрами. Ми зустрічаємо тут велике багатство техніки орнаментики (гравіювання, оксидування, емаль, філігрань, зернь), і якщо для одних мотивів можна вказати близькі взірці у мистецтві візантійському чи східному, то в інших ми маємо вочевидь оригінальні комбінації або дуже далекі відгомони чужих зразків. Техніка цих виробів українських майстрів стоїть дуже високо — іноді значно вище аналогічних західноєвропейських виробів XI—XII ст.

Взагалі життя й культура українських земель XI—XIII ст. вирізняється значним розвитком і великою різноманітністю елементів, культурних течій та їхніх впливів, що зустрічалися на українських теренах. Тісно примкнувши наприкінці X ст. до візантійської культури, вона із XIII ст. дедалі сильніше зближується із Заходом, і його вплив у галицьких пам'ятках першої половини XIV ст. відчувається дуже сильно (князі користуються печатками західного зразка, грамоти їхніх канцелярій пишуться латиною і т. ін.). Але

наслідуванням не вичерпувався зміст українського життя. У ньому відчувається внутрішня сила розвитку й руху, й воно могло дати нам вельми цікаві результати за сприятливіших умов розвитку. Слабкою стороною української культури було те, що вона спиралася на надто незначну верхню меншість населення. Занепад державного життя у зв'язку із занепадом багатого міського й землевласницького боярства підірвав її цілком, і з неї віділіли лише ті жалюгідні залишки, які могли бути засвоєні народними масами й темним сільським духовенством, — залишки, що не дають нам жодного уявлення про багатий культурний зміст і розвиток Давньої Русі й котрі у сторонніх елементів, дотичних до них, створювали цілком хибні уявлення про останню.

Детальніше про суспільний устрій і управління — «Історія України-Руси», т. III, розд. 3, про відносини економічні, побут і культуру — там само, розд. 4.

Грушевський М. Суспільно-політичний устрій українсько-руських земель XI—XIII в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. III: до року 1340. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1900. — С. 239—348.

Грушевський М. Побут і культура / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. III: до року 1340. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1900. — С. 349—376.

Грушевський М. Політичний та суспільний устрій українсько-руських земель в XI—XIII в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. III: до року 1340. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. — С. 194—332.

Грушевський М. Побут і культура / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. III: до року 1340. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. — С. 333—503.

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
"Всеукраїнське спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас" КП ДАК "Укрвидавполіграфія"
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)